

lektionara u kojem najvažniji autoritet postaje Vulgata i u kojem se zbog potpunoga prilagođavanja Vulgati uvelike gube karakteristike iskonske, žive i slobodne vernakularne tradicije 14. i 15. stoljeća.

Na kraju valja reći da knjiga Vuka-Tadije Barbarića obiluje podacima čije navođenje nadilazi zadane mogućnosti ovakva prikaza. Barbarić preispituje uvriježene stavove znanstvenih autoriteta, suvereno promišlja o mnogim pitanjima, od sitnih tekstualnih pojedinosti do širega pogleda na *tropismenu i trojezičnu* hrvatsku kulturu srednjega i ranoga novoga vijeka, a u svojim se zaključcima pokazuje odvažnim, odmjerenim i opreznim, često preispitujući vlastite stavove i ponuđene odgovore. U kontekstu govora o hrvatskim vernakularnim lektionarima knjiga nudi rješenja za mnoge probleme, a nastoji pružiti i širu sliku njihova nastanka i jezičnoga oblikovanja, no pri tom ne pretendira biti posljednja riječ o toj temi, nego naprotiv, izrazito složeno pitanje postanka, međudnosa, utjecaja i veza starih hrvatskih lektionara dodatno produbljuje.

JOZO VELA

O GLAGOLJSKOME JEZIKU IZ RAZDOBLJA FRAGMENTATA

Milan MIHALJEVIĆ, *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb 2018., 177 str.

Studentima je slavenskih jezika, pa tako i hrvatskoga, dobro znana izazovna nastavna građa koju na prvim godinama studija okupljaju i posreduju kolegiji posvećeni staroslavenskomu jeziku i pojedinim redakcijskim podrazdobljima, napose onomu koje stasa na hrvatskome kulturnom tlu i zove se hrvatskim glagoljaštvom (i glagolizmom). Interdisciplinarno ustrojeni, rečeni kolegiji unutar kroatističkih studija podrazumijevaju upoznavanje s povijesno-kulturnim srednjovjekovnim prilikama u okviru kojih slavenska jezična zajednica, posredstvom bizantskoga (grčkoga) kulturnog kruga, stječe i razvija vlastitu pismenost – prvi književni jezik kojemu glavnina paleoslavista i paleokroatista pridaje naziv *starocrkvenoslavenski* želeći terminom ukazati na njegov identitet, jednako kao i legitimitet, utemeljen na *knjiškim* sadržajima i oblicima, u srednjemu vijeku pretežno religioznoga (liturgijskoga) karaktera. Razumijevanje povijesnih okolnosti, čitavoga društvenog konteksta u neporecivoj je vezi s postupcima svladavanja dviju slavenskih azbuka – glagoljice i ćirilice, te, sukladno s točkama klasične filološke metode, modelom opisivanja gramatičke strukture starocrkvenoslavenskoga jezika, a potom i hrvatskoga

crkvenoslavenskog jezika, čiju je normu prepoznao pa sustavnim i dugogodišnjim istraživanjem korpusa predočio upravo autor ove knjige.

Milan Mihaljević svoj je radni vijek, počevši s obranom doktorske disertacije 1985. godine, posvetio osvjetljavanju nepoznanica koje krije fenomen hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, shvaćen kao izdanak starocrkvenoslavenskoga na hrvatskome tlu, kao njegova drugotna povijest, ali istovremeno i kao *prvi posvjedočeni hrvatski književni jezik*, položen u temelje hrvatske književnosti i hrvatskoga tiska. Njime su u prvome razdoblju pisani i liturgijski i neliturgijski (književni) tekstovi, a s njime su, u sustavu okomite višjezičnosti (od 14. do 16. stoljeća), *skopčane* čak dvije (*niže*) inačice – čakavsko-crkvenoslavenski amalgam i starohrvatski jezik. Hrvatskoglagoljske spomenike uveo je u svijet generativne gramatike motreći jezik kojim su ostvareni kao autonomnu pojavu. U novije je pak vrijeme njihove sastavnice – funkciju, stil, gramatiku, rječnik – podvrgavao sociolingvističkoj analizi, tumačeći varijacije u crkvenoslavenskome jeziku kao varijable povezane sa sastavom govorne zajednice i prirodom društvenoga trenutka. Vodeći se postavkama svojih prethodnika i suvremenika – ponajprije Eduarda Hercigonje, Stjepana Damjanovića, Matea Žagara i drugih poznavatelja hrvatskoglagoljske srednjovjekovne pismenosti – uvažio je i razradio periodizaciju hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, utemeljenu na kriteriju cjelovitosti spomenika, geografskoj rasprostranjenosti, papinskim dopuštenjima glagoljanja – napose onima izraženima u otipisima pape Inocenta IV. senjskomu biskupu Filipu iz 1248. i krčkomu Fructuosu iz 1252., ali i kriteriju stabilnosti redakcijske norme, odnosno reformnim procesima koji su zahvatili hrvatskoglagoljske tekstove, njihov jezik i pravopis, i to tijekom 12. i 13., potom 14. i 15. stoljeća, a onda i tijekom novoga vijeka, u razdoblju tzv. *opadanja* ili *silaska* koje se proteže kroz 16., 17. i 18. stoljeće i nakon kojega slijedi *ćirilometodska revitalizacija* u 19. stoljeću. Iako je svako od četiriju spomenutih razdoblja hrvatskoga glagoljaštva Milan Mihaljević priveo obzoru svojih istraživanja, valja istaknuti da je posebnu pozornost posvetio prvomu – formativnomu ili prijelaznomu – razdoblju unutar kojega se javljaju prvi hrvatskoglagoljski (redakcijski) tekstovi na pergamentu, svi odreda kao liturgijski, hagiografski i apokrifni odlomci, pisani tijekom 12. i 13. stoljeća, u vremenu koje je Eduard Hercigonja prikladno nazvao *razdobljem fragmenata*. Važnost sustavnoga istraživanja hrvatskoglagoljskih spomenika *prijelaznoga* razdoblja mogu potvrditi već dvije jednostavne – svakomu poznavatelju osnovnih pojmova iz spektra hrvatske književno-jezične povijesti itekako znane i jasne – zamjedbe: ona o postupnome razvijanju uglate (četverolinijske, minuskulne) glagoljice iz polazišne oble ili okrugle, kao i ona o usklađivanju jezika onodobnih crkvenoslavenskih glagoljskih tekstova s *Vulgatom*.

Mihaljevićeva knjiga o hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. i 13. stoljeća, s čijim sadržajem i strukturom namjeravamo ovdje upoznati čitatelja, svoj *porod* u 2018. godini duguje spomenutim višegodišnjim autorovim *zabavljanjem* jezikom 25 *prijelaznih* spomenika istočnoga i zapadnoga krila hrvatskoga glagoljaštva, počevši s *Budimpeštanskim fragmentom* (11. – 12. st.) i *Prvom stranicom Kijeveskih listića* (11. – 12. st.) preko *Bečkih listića* (12. st.), *Bašćanskih ostržižaka* (12. st.), *Grškovićeva* i *Mihanovićeva odlomka apostola* (12. st.), *Splitskoga fragmenta misala* (13. st.), *Vrbničkih fragmenata brevijara* (13. st.) sve do *Zagrebačkih fragmenata brevijara* (13. st.), *Ljubljanskoga homilijara* (13. st.), *Krčkih fragmenata pasionala* (13. st.), *Fragmenta Legende o Sv. Tekli* (13. st.) te najmladih, dijelom i novootkrivenih (uz *Riječki fragment Mudrih izreka* i *Fragment iz Novoga Mesta*), *Pazinskih fragmenata* (14. st.), *prijelaznoga* spomenika čijemu je jeziku Milan Mihaljević, uz Jasnu Vince, posvetio cjelovitu monografiju 2012. godine (*Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut, Zagreb).

Nova knjiga Milana Mihaljevića sadržaj rasprostire na 177 stranica teksta čiju kvalitetu potvrđuju, uz uvaženoga autora, i recenzenti – znanstvena savjetnica dr. sc. Marinka Šimić i redoviti profesor u trajnome zvanju dr. sc. Mateo Žagar. Nakon obavijesnoga *Predgovora* (str. 5–6) i *Uvoda* (str. 7–11) slijede temeljna poglavlja knjige, organizirana u brojna potpoglavlja i oblikovana sukladno s razinama jezičnoga opisa: *Fonologija* (str. 13–24), *Morfologija: Imenice* (str. 25–36), *Zamjenice* (str. 36–54), *Pridjevi* (str. 54–62), *Glagoli* (str. 63–76), *Nepromjenjive riječi* (76–82), *Sintaksa* (str. 83–110), *Leksik* (str. 111–134). Sadržaj je knjige zaključen dvama popisima: popisom literature (str. 135–144) i osobito korisnim popisom riječi potvrđenih u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima (str. 145–173). Upoznajmo ih redom!

Fonološki sustav hrvatskoglagoljskih tekstova 12. i 13. stoljeća autor opisuje sintetiziranjem podataka o fonološkome (glasovnome) položaju pojedinih grafema (slova), prikupljenih analizom spomenutih (tridesetak) spomenika koji tvore korpus tzv. *razdoblja fragmenata*. Služeći se komparativnom metodom, uspoređujući zatečeno stanje s kanonskim crkvenoslavenskim spomenicima 10. i 11. stoljeća kao i sa spomenicima *zlatnoga doba* hrvatskoga glagoljaštva 14. i 15. stoljeća, autor izvodi zaključak o sastavnicama cjelovitoga samoglasničkog sustava (/i/, /e/, /e/, /ě/, /y/, /ə/, /a/, /o/, /u/, /q/), čijih deset fonema nisu u istoj mjeri zastupljeni u istraživanim fragmentima. Taj se sustav od sustava klasičnoga starocrkvenoslavenskoga jezika razlikuje ponajprije po tome što su se poluglasovi *jer* i *jor* stopili u jedan glas, a nazali i *jeri* postupno su se gubili. Doznajemo nadalje da je položaj *jata* upitan samo u *Splitskome fragmentu misala* te da se za sve spomenike ili čitavo razdoblje

pretpostavlja jedan suglasnički sustav u kojemu dvojbenu fonološku poziciju zauzimaju samo /j/ i /č/. Svi su zaključci prvoga poglavlja potkrijepljeni brojnim primjerima iz spomenika, a zornost je izloženoga sadržaja pospješana uvrštenim tablicama razlikovnih obilježja fonema.

Poglavlje unutar kojega autor opisuje morfološka obilježja hrvatskoglagoljskih fragmenata započinje određivanjem mjesta deklinacijskoga sustava imenica u odnosu na starocrkvenoslavenski jezik, starohrvatski (čakavski) sustav i suvremeni hrvatski jezik, što se postiže detaljnim opisom gramatičkih kategorija roda, živosti, broja, padeža (i sklonidbenoga tipa). Dok neke kategorije ne nose mnogo posebnosti (npr. kategorija roda), u drugima su pohranjene najvažnije deklinacijske inovacije u povijesti slavenskih jezika (npr. kategorija živosti). Iz brojnih primjera akuzativa jednine imenica muškoga roda, pronađenih u tekstovima 12. i 13. stoljeća (*stêpana, muža, pilipa, s(y)na, d(u)hъ, sp(a)sitela, s(i)nъ, агънъсѣ, g(ospod)a, mladêncъ, pavla, otroka* itd.), autor izvodi zaključak o dosezima kategorije živosti u motrenome razdoblju. Kolebanje bilježi samo kod općih imenica koje označuju ljudska bića i kod kojih na izbor oblika utječe obosobljenost (individualiziranost) referenta. Nadalje, dvojina je kao kategorija dobro očuvana, kako u značenju dvojnosti tako i u značenju parnosti (uz nekoliko iznimaka, npr. lokativ množine imenice *ustna*), što su odlike koje hrvatske crkvenoslavenske tekstove izjednačuju s kanonskima. Očuvani su različiti sklonidbeni tipovi, a potvrđeni su i njihovi međusobni utjecaji – glavnih na sporedne kao i sporednih na glavne, palatalnih na nepalatalne i obrnuto. Zanimljivo je primjerice istaknuti da su imenice *u*-osnove u najstarijim hrvatskoglagoljskim tekstovima još uvijek dobro očuvane, napose imenice *domъ* i *sinъ*. Na temelju potvrđenih oblika ličnih zamjenica, povratne zamjenice i neličnih zamjenica, Mihaljević uspostavlja sklonidbene obrasce unutar kojih tumači grafijske razlike, posebne oblike, njihovu uporabu i učestalost (npr. kratki akuzativni oblici ličnih zamjenica *me, te, ni, vi*, anaforička / (ne)odnosna zamjenica *iže*, povratno-posvojna zamjenica *svoi* i izražavanje pripadnosti subjektu 3. lica, zamjenica *čto* i zanijekani oblici, zamjenica *ki*, određeni i neodređeni oblici zamjenice *sъ*, mješovita deklinacija zamjenice *vsъsъ*). Iz podastrih se zamjeničkih oblika izvodi zaključak o dobroj očuvanosti starih obrazaca s nekoliko zabilježenih primjera utjecaja govornoga hrvatskog jezika (npr. genitiv jednine na *-ga*: *sega, ega, nega*). Pridjevska je deklinacija u većoj mjeri otvorena inovacijama iako se one uglavnom svode na provedene i zabilježene glasovne promjene. Hrvatskoglagoljski fragmenti nude dovoljno jezičnoga materijala za uspostavu čitave paradigme neodređene (imenske) i određene (pridjevske) deklinacije. Među spomenutim novinama autor ističe: gubljenje razlika između određene i neodređene promjene u pojedinim padežima, izjednačava-

nje složene pridjevske deklinacije sa zamjeničnom, a onda i izjednačavanje nastavaka muškoga i ženskoga roda u množini.

Ista je poredbena metoda primijenjena u opisivanju temeljnih glagolskih oblika zastupljenih u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku 12. i 13. stoljeća. Mihaljević je brojnim primjerima zabilježio prisutnost infinitivnih oblika u motrenim tekstovima, ali je pronašao samo jednu potvrdu supina, u *Bečkim listićima* (*bêhъ posl[alъ]* ... [*gla*]golatъ, str. 63). Prezentska je paradigma konzervativna, što potvrđuju stari nastavci atematskih glagola kao i činjenica da nisu zabilježene zamjene nastavka *-u* nastavkom *-m(b)* u 1. licu jednine prezenta glagola *e*-tipa i *i*-tipa, odnosno nastavka *-m(b)* nastavkom *-mo* u 1. licu množine. Aorist se, zbog karaktera analiziranih tekstova, potvrđuje kao najčestotniji glagolski oblik, napose asigmatski aorist. Participi se tvore i dekliniraju prema starim obrascima, a kao zanimljivost autor ističe pojavu kondicionalnoga oblika *bi* bez glagolskoga pridjeva radnoga, i to u optativnome značenju (*lêpo ni bi plakati*, Pass 3b, str. 72). Ustrojeno je potom poglavlje o nepromjenjivim riječima – prijedlozima, priložima, česticama, veznicima i uzvicima (str. 76–82).

Četvrta cjelina knjige posvećena je sintaktičkim odlikama hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika najstarijega razdoblja. Otvarajući novo poglavlje uvodnim napomenama, autor ima potrebu čitatelja upozoriti na novine i neujednačenosti koje će iznjedriti komparativna sintaktička analiza. Tomu je tako stoga što ona ne bilježi samo sraz crkvenoslavenskih i govornih (čakavskih) jezičnih obilježja nego i utjecaj polazišnih grčkih i latinskih tekstova. Navedeno su u stanju potvrditi sintaktičke pojave poput dativa apsolutnoga, njegova zamjenjivanja instrumentalom apsolutnim, potom dativa s infinitivom, odnosa participskih konstrukcija i relativnih, odnosno finitnih rečenica, smjenjivanja infinitiva i rečenica s veznikom *da*, uporabe kondicionala kao prijevodnoga sredstva za konjunktiv itd. Nakon podrobno ispisane sintakse padeža (str. 83–90), slijedi poglavlje o participima koje ukazuje na prijevodne ekvivalente latinskih (i grčkih) participa, relativnih rečenica, finitnih rečenica i infinitivnih konstrukcija. Nadalje, apsolutni se dativ izdvaja kao sintaktička pojava kojom je moguće razlikovati fragmente s latinskim i grčkim predložkom. Dativ je apsolutni sintaktička kategorija koju hrvatski crkvenoslavenski jezik preuzima iz starocrkvenoslavenskoga. Češće ga susrećemo u tekstovima prevedenima s grčkoga jezika (npr. *da greduču petru ponê stênъ osênitъ etera ihъ*, Grš 1v, *ognû že veliku suču ne prikosnu se ei og'nb*, Th 2a, str. 94), a u prijevodima latinskih konstrukcija na hrvatski crkvenoslavenski jezik dativ apsolutni dolazi umjesto ablativa apsolutnoga. Iako je dobro zastupljen i u 14. stoljeću, već ga u razdoblju fragmenata počinje zamjenjivati instrumental apsolutni ili nominativ apsolutni, što potvrđuju brojni primjeri uvr-

šteni u posljednju knjigu Milana Mihaljevića (npr. *da zapovêdi tvoe tobou pomagaûcimъ naslêduûce utêšenie i nastoeçago života priêli biše i budućago*, Lond 1b, str. 93). Vrlo su obavijesna poglavlja o nezavisnosloženim i zavisnosloženim rečenicama kao i *Zaključak* (str. 101–110) iz kojega čitatelj doznaje da prvi hrvatski glagoljaši nisu prevodili grčke i latinske tekstove na *ropski* način, nego su se služili različitim prijevodnim rješenjima koja s jedne čuvaju starinu, a s druge se strane otvaraju utjecaju govornoga jezika.

U zadnjemu, velikome poglavlju knjige autor opisuje leksik hrvatskoglagoljskih tekstova 12. i 13. stoljeća (str. 111–134). Započinje iznošenjem općih – količinskih – podataka na temelju kojih se analizirani korpus određuje kao izvor velikoga leksičkog blaga (2284 leksema). Potom raspravlja o podrijetlu zabilježenih leksema razlikujući grecizme (*anjelъ, apustolъ, korablъ, hartî i dr.*), latinizme (*bitatoriê, dektebrъ, matutinъ, misa, oltarъ, cêsarъ i dr.*) i druge riječi stranoga podrijetla, primjerice hebrejske i aramejske riječi, riječi germanskoga i turkijskoga (protobugarskoga) podrijetla. Uglavnom su svi spomenuti primjeri u hrvatskoglagoljske fragmente prispjeli posredstvom starocrkvenoslavenskih (kanonskih) tekstova. U slavenskome pak leksiku autor – propitujući, ali slijedeći tradiciju – razlikuje ohridske i pre-slavske elemente. Prevagu prvih u hrvatskoglagoljskim fragmentima autor najprije pretpostavlja, a potom i potvrđuje brojnošću prikupljenih primjera (*blagodêtbъ, viê, vçeti, drъkola, životъ, olêi, radi, hramina i dr.*). Usporedbom leksika fragmenata sa (staro)crkvenoslavenskim rječnicima (*Slovník jazyka staroslověnského* 1966. – 1997., Miklošičev *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti* 1862. – 1865. te *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* 1991.–), ustvrđuje se nevelik broj primjera koji su zasvjedočeni u fragmentima, a da nisu zavedeni u rječnike. Među njima je još manje onih koje se mogu pripisati utjecaju govornoga hrvatskog jezika (*prêpasati, stranъ, zamjenica če, veznik ako*, str. 119). Zadnje je leksičko potpoglavlje knjige (str. 120–134) autor ispunio morfološkom (tvorbenom) raščlambom hrvatskoga crkvenoslavenskog leksika koja je usklađena s temeljnom podjelom morfema na tri skupine – korijensku, prefiksalsnu i sufiksalsnu, što je osnova na koju se nadovezuju složenice (npr. *blagovêrstvie, blagovêçati, blagosloviti...*; *lûbodêistvie, lûbodênie, lûbodêènie i dr.*). Autor iz leksičkoga blaga saznana od 2284 jedinica (leksema) izdvaja 770 korijena zastupljenih s jednim (*batogъ, biserъ, bokъ, domъ, dolъ, zubъ, raka, slovo, čaša* itd.) ili s nekoliko leksema (*vstati, dostati, nastoèti...*; *vziti, vniti, iziti, naiti, sniti i dr.*). Nadalje, u fragmentima je više od dvadeset potvrđenih prefiksa (*bez-, vъ-, vъz-, vi-, do-, za-, iz-, na-, ne-, ni-, niz-, o-, ob-, ot-, po-, pod-, pri-, pro-, prê-, prêdb-, raz-, sь-, su-, u-*), tridesetak imeničkih sufiksa (*-e/-et-, -telъ, -ьstvo, -ьstvie, -ica, -tirъ, -tuhъ, -čîè, -inъ, -ša, -ûnoša, -inji/-inja, -ina, -lo, -stvo, -na*, najplodniji

sufiks *-ie* zastupljen s oko 150 imenica te mnogi drugi), a izdvojeni su i brojni pridjevski sufiksi te osnovotvorni glagolski sufiksi.

Rukopisna formativna glagoljica danas se, bez pretjerivanja, može shvatiti kao prva prepreka koju su spomenuti tekstovi podignuli prema svojem sadržaju. Nakon njezina svladavanja uz pomoć standardiziranih postupaka transliteracije i transkripcije, slijedi suočavanje s drugom preprekom koja uzima obličje arhaičnoga književnog jezika čije odlike nisu bile predmetom sustavnoga opisa po zadanim razinama – fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj – sve do 2014. godine kada je izašla gramatika *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb), i to kao ukoričeni plod predanoga rada skupine autora – Sofije Gadžijeve, Ane Kovačević, Milana Mihaljevića, Sandre Požar, Johannes Reinhardta, Marinke Šimić i Jasne Vince. Otklanjanje je spomenutih prepreka izazov za sustručnjake, studente hrvatskoga jezika i inih slavenskih jezika, znanstvenike srodnih društvenih i humanističkih disciplina koji se, svatko iz svojega ugla, bave istim razdobljem pa i korpusom, a napose za zainteresirane laike i ljubitelje hrvatskoglagoljske (rukopisne) baštine.

Na tome će im putu Mihaljevićevi članci i usustavljene knjige – pa tako i (n)ova iz 2018. godine – poslužiti kao vodič, ključ pod kojim su pohranjena gotova sva *hrvatskoglagoljska rješenja*, mjesto okupljenih i kritički tumačenih saznanja o jezičnim i pismovnim odlikama spomenika niknulih na kantskim starocrkvenoslavenskim temeljima, izvor podataka o njihovoj sudbini kroz povijest i njihovu posljednjemu (današnjemu) počivalištu itd. Što je najzad jednako važno, pridonijet će poimanju hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika ne samo kao izdanka starocrkvenoslavenskoga jezika nego i kao prvoga posvjedočenoga hrvatskoga književnog jezika koji je, baš u razdoblju glagoljskih fragmenata, bio polifunkcionalan, a potom je – iako sveden samo na liturgijske tekstove – svoj potpis stavio na cjelokupnu sliku razvoja hrvatskoga jezika, književnosti i kulture.

VERA BLAŽEVIĆ KREZIĆ